

Беделова К.

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫ ОКУТУУ ТАРЫХЫ

Беделова К.

ИСТОРИЯ ОБУЧЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Дидактикалык чыгармалар кыргыз фольклорунун негизги өзөгүн түзгөн жана алар элдин күнүмдүк турмушунда тиричилик буюмдары (от, суу, нан, ат, сүт ж.б.) сыяктуу эле колдонулуп, элдин эл катары жашоосуна көмөк көрсөткөн. Эл турмушу, жаштарды тарбиялоо, адамдардын руханий маданияты дидактикалык чыгармалар болгон макал-ылакаптар, табышмактар, жаңылмачтар, санат-насыят, терме ырлары, элдик тамсилдер аркылуу коштолуп турган. Андыктан да мындай чыгармалар элдин рухий булагы катары улам калк катмарына терең сиңе берген.

Балдарга үй-бүлөдө, айлана-чөйрөдө, жамаатташып адептик тарбия үйрөтүүчү жайларда (ырчылар, манасчылар, чечендер менен жолугушуу, аш-тойлор, даабатчылык, медресе ж.б.) дидактикалык чыгармалар өтө көп аткарылган жана алардын күчү өлчөөсүз чоң болгон. Билим берүүчү жайлар да сөзсүз түрдө дидактикалык чыгармаларды окутууга кайрылышы табигый көрүнүш эле. Кыргыз балдары мусулмандардын ыйык китеби курандан, Мухаммед пайгамбардын осуяттары жазылган жалаң дидактикалык маанидеги хадистерден, «Аптиеке», «Сопалдияр», «Чаар китеп» өңдүү диний адабияттардын, Токтогул (Сатылганов эмес), Асан кайгы, Кулкожо Акмат (Ахмат Яссавий), Машраб, Рабгузий сыяктуу жергиликтүү акындардын чыгармаларынан, «Кабус-наама», «Калила менен Димна», «Тоту-наама», «Зафар-наама», «Бабурнаама» сыяктуу чыгыш карасөз баяндарынан, «Лайли, Мажнун», «Хосров, Ширин», «Шах-наама» дастандарынан, «Миң бир түн» сыяктуу жомоктордон таалим-тарбиялык угуттарды алып, жашоодогу оң жана терс сапаттар тууралуу түшүнүктөрүн ошолордон үйрөнгөн. Ала-Тоо аймагындагы боз үйлөргө ушул чыгармалар оозеки да, жазма формада да муундан муундарга өтүп турган. С.Байгазиев жазгандай: «Эмне десек да, кандай баа берсек да курандын сүрөөлөрүн жаттатып, шарият жол-жоболорун насааттап, пайгамбарлар, олуялар жөнүндөгү ар кандай легендаларды, икаяларды аңгемелеп, колдон келишинче диндик таалим-тарбия ыроолоп, ыймандуулукка үндөгөн, араб арибин таанытып, кат чийгенге көнүктүрүп, элементардык деңгээлдеги сабаттуулукка телчиктирген көчмө «Боз үй мектеби» тоо арасындагы сабатсыздыктын фонунда өзүнчө бир

табылга, илгерилеш болгон десек болот. Үстүртөн болсо да, мусулманчылык сабаттын «алиппесин» таалимдеген, сан жагынан анча арбын эмес ушул «Боз үй мектептерин» (шарттуу аталыш) Ала-Тоо аймагыбыздагы агартуунун алгачкы саамалыгы, биринчи тепкичи катары мүнөздөгүбүз келет» (1).

Кыргыз адабиятынын материалдарын балдарга окутуу Октябрь революциясына чейин эле ар кандай багытта ишке ашырылган, Наманганда Молдо Кыргыздын, Кочкордо Канаат хандын, Ошто Алымбек датканын, Ала-Букада Нурмолдонун ж.б. адамдардын медреселеринде диний сабактар менен бирге элдик фольклор жана жазма адабият, анын ичинде дидактикалык чыгармалар окутулган.

20-кылымдын баш ченинде Чүйдө Шабдан баатыр, Дүр Сооронбай уулу, Чолпонкул Тынаалы уулу, Ак-Талаада Калпа ажы, Нарында Алай болуш, Касымалы манап, Жумгалда Байзак Тооке уулу, Курман манап, Тондо Сагаалы Малиев «жаңы метод» («усули-жадид») менен билим берген окуу мекемелерин ачкан. Аларда кыргыз фольклору, акындардын жазуу түрүндөгү чыгармалары да окутулган. Мисалы, ошол убакта Молдо Кылычтын «Буудайык», «Канаттуу», «Бүркүттүн тою» деген сыяктуу дидактикалык чыгармалары, Тоголок Молдонун аллегориялык мазмундагы поэмалары, тамсилдери окуу процессинен орун алган, бул чыгармаларды шакирттер жана алардын устаттары колдон колго көчүрүп, эл арасына тараткан.

Азыркы Жалал-Абад областынын Ала-Бука районунун аймагында Нурмолдо медресе ачып сабак берген. «Нурмолдонун мектебинен окугандарына 25-30 жылдан ашык убакыт өтсө да, 40-жылдарда шакирттеринин күнү бүгүнкүдөй жатка айтышкандарына караганда, нускоолор сабактары учурунда балдар үчүн абдан кызыктуу жүрүп, кийин эстен чыккыс болуп сакталган экен. – деп жазат С.Байгазиев. – Чынында эле, «Нурмолдонун нускоолорунун» мазмуну өтө кызыктуу. Таанышып көргөндө, нускоолор элдик тажрыйбалардан келип чыккан нуска сөздөрдөн, накыл кептерден, макал-ылакаптардан, даанышман афоризмдерден, учкул сөздөрдөн, адеп-ахлак насааттарынан, философиялык кыска жана нуска ойломдордон турган материалдардын топтомдору болуп чыкты. Бүгүнкү түшүнүк

менен айтканда, Нурмолдонун «нускоолор сабагын» азыркы ЖОЖдордо жана мектептерде өтүлүп жаткан этика сабагы же адеп-ыйман сабагына окшош деп айтса болот. Нускоолор сабагында Нурмолдо заманынын ачкычын, тилин таба турган адамга коюлуучу шарт – адамгерчиликтүүлүк («адамгерчилик – шартнаама, аксымданып аттаба») деген жанагы идеясын чечмелеп, жүзөгө ашыруунун үстүндө иштеген өңдүү. Балдарга жөнөкөй жүрүм-турум эреже-этикеттеринен тартып, адамдык адеп-ахлактын бийик нормаларына чейинки асыл дөөлөттөр, даанышман акыл-кеңештер, ой берметтери нускаланган» (2)

Андан ары адабиятчы Нурмолдонун мындай дидактикалык саптарын мисал катары көрсөтөт:

Каргалардын арасында

Шумкар карып.

Качырлардын арасында

Тулпар карып.

***

Жериңди сатканың

Элиңи сатканың.

Келечегиңи атканың.

***

Атаң карысы күң алдырба,

Энең карысы күл алдырба.

***

“Бирөөгө жамандык салганың –

Өзүңдү бутуңан чалганың”.

***

Бакыт чыгаандардыкы:

Бир жеңден кол,

Бир жакадан баш чыгаргандардыкы.

***

Адамгерчиликтен чектелгениң,

Элден ажырап жектелгениң.

С.Байгазиев нускоочу акындын эл арасына тараган мындай айтымдарын келтирилет:

Мына септим уучтап:

Жылуу жерден конуш тап.

Бул – жетим-жесирге,

Мунусу – карып мискинге,

Бу – ач-арыкка,

Мунусу – алсыз карыпка.

Булары – курт-кумурскага,

Мунусу – сурамчыга,

А бул – тилемчиге.

Булары – саламчыга.

Калгандары

Сизге, бизге, мага.

«Балдар Нурмолдонун нускоолорунан таалим-тарбия сабагын алып чыгышкан жана ал сабактар шакирттердин адеп-ахлак жактан тотугушуна, телчигишине өзүнүн ургалдуу таасирин тийгизбей койбогон» (С.Байгазиев) (3).

Ошентип Нурмолдо, Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Талип Молдо сыяктуу сабаттуу жана көркөм сөзгө ышкылуу инсандар балдарды шакирт катары тарбиялап, аларды дидактикалык мазмундагы чыгармалар аркалуу төмөнкүдөй тарбиялык база менен камсыз кылган:

- кыргыз элинин оозеки чыгармаларын (фольклорду) үйрөткөн;
- элдик төкмөлөрдүн чыгармалары менен тааныштырган;
- ислам дининин адабияттарындагы тексттер менен камсыз кылган;
- өздөрү дидактикалык чыгармаларды жазып берип турган;
- өздөрү элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн кайра иштеп чыккан;
- шакирттеринен элдик дидактикалык чыгармаларды жыйноосун талап кылган;
- шакирттерин дидактикалык чыгармаларды жазууга көнүктүргөн.

Демек алар аркылуу кыргыздардын көптөгөн мууну дидактикалык чыгармалары менен үзгүлтүксүз таанышып турууга жана турмуштарында алардагы идеяларды колдонууга мүмкүнчүлүк ала алган.

Адабияттар:

1. Байгазиев С. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын каскача очерки. – Б.: 2005. – 16-17-б.
2. Байгазиев С. Нурмолдо – XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. – Б.: 2005
3. Байгазиев С. Нурмолдо – XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. – Б.: 2005, 40-б.